

УДК 152.3:340.12

Павлишин О. В. – кандидат юридичних наук,
доцент, докторант докторантури та аспірантури
Національної академії внутрішніх справ,
м. Київ

ВЗАЄМОДОПОВНЕННЯ СЕМІОТИЧНОЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ В ДОСЛІДЖЕННІ МОЖЛИВОСТЕЙ МОДЕЛЮВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИСТА

Розглянуто становлення уявлень про мислення та інтелект як об'єкти дослідження психології та семіотики. Розкрито зміст психологічних і семіотичних ідей видатних мислителів різних періодів. Охарактеризовано значення цих підходів для взаємодоповнення семіотичної та психологічної методології в процесі дослідження можливостей моделювання інтелектуальної діяльності юриста.

Ключові слова: інтелект, психологія, історія психології, семіотика, семіотика права, інтелектуальна діяльність юриста.

У наукових дослідженнях, присвячених можливостям комп'ютерного моделювання правової діяльності, зазвичай ідеться про моделювання тієї частини правозастосування, що полягає у співвіднесенні фактичних обставин справи з нормами права, тобто юридичної кваліфікації діяння особи. Головним завданням правника на цьому етапі правозастосовного процесу є вияв так званого юридичного мислення та безпосередньо правової (юридичної) кваліфікації, що передбачає певну розумову (інтелектуальну) діяльність наділеного державно-владними повноваженнями суб'єкта з подальшим закріпленням її результатів у вигляді індивідуально-правового акта.

Спроби відтворити або наслідувати міркувальні процедури за допомогою електронно-обчислювальних машин належать до сфери досліджень і проблематики штучного інтелекту. Незважаючи на вагомі практичні досягнення в цій галузі, створення досить ефективних інтелектуальних систем, розроблення теоретичних засад штучного інтелекту

не позбавлене нині певних проблем і прогалин, починаючи від власне назви галузі, яку більшість фахівців визнає невдалою (у низці праць обґрунтовано коректність вживання альтернативної назви для подібних програмно-апаратних комплексів – «квазіінтелектуальні системи» [1]), і закінчуючи її наповненням – сукупністю малопов'язаних між собою теорій. Таким чином, означена проблема потребує комплексного теоретичного аналізу з позицій семіотики та психології.

Витоками семіотичних досліджень цієї проблематики можна вважати праці М. М. Бахтіна, О. О. Богданова, О. М. Веселовського, Л. С. Виготського, М. В. Крушевського, О. Ф. Лосєва, О. Р. Лурії, О. А. Потебні, П. О. Сорокіна та інших українських і російських науковців, фундаментальні дослідження іноземних учених – Е. Бенвеніста, Р. Бертрана, К. Бюллера, В. фон Гумбольдта, Ж. Дельоза, К. Леві-Стросса, Ч. Морріса, Ж. Піаже, Ч. Пірса, Ф. де Соссюра, У. Еко та ін. Важливе значення для її становлення мали дослідження Г. Кресса, Р. Барта, Р. Ходжа, Н. Хомскі, Дж. Фіске та наукова діяльність тартусько-московської школи семіотики на чолі з Ю. М. Лотманом.

На жаль, переважна більшість дослідників у цій сфері оминає питання історичної обумовленості сучасних концепцій, а також взаємопов'язаності семіотичних і психологічних досліджень природи мислення й механізмів, на яких ґрунтується інтелектуальна діяльність людини. На нашу думку, без такого аналізу будь-які розробки в галузі штучного інтелекту виглядатимуть відокремленими від загальнонаукових здобутків і досягнень, а їх теоретичне висвітлення – поверховим, позбавленим концептуальної глибини.

Мета пропонованої статті – розглянути становлення уявлень про мислення та інтелект як об'єкти дослідження психології та семіотики, а також охарактеризувати можливості взаємодоповнення семіотичної та психологічної методології в дослідженні моделювання інтелектуальної діяльності юриста.

У західній традиції для позначення когнітивних здібностей і розумових можливостей людини замість слова *intellect* здебільшого використовують термін *intelligence* (від запровадженого Цицероном латинського поняття *intelligentia* – здатність розуміти), яким в українській, російській та інших слов'янських мовах прийнято позначати соціальний прошарок, що об'єднує осіб, професійно зайнятих розумовою працею, а отже,

культурних, освічених, розумово розвинених (термін «інтелігенція» запровадив російський письменник П. Д. Боборикін у 1860-х роках) [2, с. 287]. Таким чином, в українській мові слова «інтелігенція», «інтелігентність» мають дещо інше змістове навантаження, ніж термін «інтелект» [3, с. 401], який уперше використав М. В. Гоголь для позначення здатності людини до пізнання або осягнення чого-небудь [4, с. 442].

Можливо, для побутового вжитку формули «інтелект = розум» цілком достатньо, але в науці зміст цього поняття донині є предметом запеклих дискусій і суперечок. Якщо філософські дослідження проблем інтелекту полягають, передусім, у з'ясуванні сутнісної природи останнього, то психологічна гілка цих досліджень зосереджена на важливих для моделювання розумових процесів процесуальних аспектах мислення. Тому цілком закономірно, що саме психологія (як загалом, так і прикладна), яка вивчала закономірності розвитку і функціонування психіки, не змогла оминати поняття інтелекту, яке у філософії часто ототожнювали безпосередньо зі здатністю до мислення. Проте адаптувати категорію інтелекту до власного предметного поля досліджень психологічній науці так і не вдалося: надто складною виявилася означена категорія для раціонального аналізу. Саме тому досвідченому психологові видається некоректним оперування категорією «штучний» інтелект.

Натхнений книгою «Походження видів» (1859) Ч. Дарвіна, де здібності людини в певному сенсі визнано продовженням здібностей тварин, уперше питання про існування індивідуальних відмінностей в розумових (згодом їх назвали інтелектуальними) здібностях людини порушив його двоюрідний брат – засновник еволюції Ф. Гальтон. Він у своїй книзі «Дослідження людських здібностей та їх розвиток» (1883) висунув гіпотезу, що ступінь інтелектуальної розвиненості людей залежить від двох головних якостей – енергійності (зокрема працездатності) та сприйнятливості. Адже саме завдяки високому рівню енергійності та сенсорної чутливості люди могли активніше поводитись у боротьбі за виживання, розвиваючи та закріплюючи ці якості в процесі еволюції, природного відбору.

Через декілька років концепцію англійця Ф. Гальтона розвинув американець Дж. Кеттелл, розробивши серію спеціальних процедур (тестів) для вимірювання гостроти зору та слуху, чутливості до болю, реакції тощо. На цьому етапі інтелект

ототожнювався з найпростішими психофізіологічними функціями, характер інтелектуальних відмінностей між людьми вважався вродженим (органічним). Однак ця теорія проіснувала недовго (1901 року К. Уіслер виявив невідповідність результатів тестів між собою і тим рівнем, який демонстрували протестовані студенти в коледжі).

Коли ж питання про вимірювання інтелекту постало в практичній площині (за замовленням створеної французьким міністром освіти комісії для обговорення питання про дітей, які відстають у своєму пізнавальному розвитку і не здатні навчатись у звичайних школах, А. Біне та Т. Сімон створили серію із 30 завдань-тестів для вимірювання рівня розумового розвитку дитини), тестологічна (психометрична) парадигма в дослідженні інтелекту суттєво актуалізувалася.

Урадом інтелекту А. Біне та Т. Сімон вважали «здоровий глузд, практичний глузд, ініціативу, здатність адаптуватися до обставин», а розвинуте мислення, за теорією інтелекту А. Біне, складається з трьох елементів – цілепокладання (знання того, що потрібно зробити і як цього досягнути), адаптивності (уміння визначення стратегії виконання задачі та її пристосовування до обставин) та оцінки (здатності бути критичним щодо своїх думок і дій) [5, с. 21]. До того ж, А. Біне, обстоюючи можливість «розумової ортопедії», категорично не погоджувався з твердженням, що інтелект – це фіксована величина, яку не можна змінити.

Унаслідок цього було визнано вплив навколишнього соціального середовища на особливості пізнавального розвитку, адже А. Біне та його послідовник Л. Терман (котрий, водночас вважав інтелект генетично зумовленим) оцінювали його рівень у тестах за критерієм співвідношення «розумового віку» дитини з її реальним хронологічним віком. Згодом це співвідношення, помножене на 100 %, отримало назву «коефіцієнт інтелекту» (англ. *intelligence quotient*, скорочено *IQ*) та слугувало основою значної кількості різноманітних інтелектуальних тестів, зручних у користуванні й обробці.

Більш поширеними, ніж тести Стенфорда-Біне (запроваджені 1916 року в США Л. Терманом), є засновані на ідентичних поняттях трирівневі шкали інтелекту Д. Векслера, у яких виводили вербальний коефіцієнт (виявлення словникового запасу та словесних аналогій), коефіцієнт досягнення результату (тести на завершення картини, зв'язний

виклад історії), підсумковий коефіцієнт (сумарний показник двох коефіцієнтів). У межах тестових досліджень сформувалася теорія, що стверджує існування рухомого мислення (англ. *fluid*), тобто його гнучкості й здатності розв'язувати нові проблеми, та кристалізованого, що відображає накопичені знання, інтелект [6, с. 253–270; 7, с. 443–451]. На цій теорії ґрунтується, наприклад, тест Кауфмана і тест Вудкока-Джонсона. Водночас концепція А. Лурії, згідно з якою мозок містить три структурні одиниці – елемент активації, елемент отримання сенсорної інформації, елемент організації та планування, слугувала основою для тесту Даса-Наглієрі (передбачає оцінювання уваги, планування, паралельного та послідовного оброблення інформації).

Залучення статистичного апарату оброблення результатів тестових досліджень (переважно факторного аналізу) значно змінило позиції психометрики інтелекту, однак, попри потужну методологічну базу, зрештою призвело до відмови визнати існування власне інтелекту як психічного утворення. Ключову роль у цій парадоксальній ситуації відіграла розбіжність у поглядах науковців стосовно трактування природи інтелекту, що виникла одразу ж після формування такої, на перший погляд, перспективної тестологічної парадигми, розділивши її прихильників на два протилежні табори.

Одна частина науковців, яку очолив К. Спірмен, обстоювала наявність загального фактору інтелекту (англ. *general factor*, скорочено *g*), певним чином репрезентованого на всіх рівнях інтелектуального функціонування, інша ж, інтереси якої представляв Л. Терстоун, – заперечувала існування будь-якого загального начала інтелекту та наслідувала теорію про розмаїття незалежних інтелектуальних здібностей [8, с. 13–24].

У межах своєї двофакторної теорії інтелекту (другим після *g* є фактор *s*, що характеризував специфіку кожного конкретного тестового завдання) К. Спірмен вважав, що фактор *g* – це і є власне інтелект, сутність якого зводиться до індивідуальних відмінностей у розумовій енергії, рівень котрої виявляється в здатності демонструвати зв'язки та співвідношення як між елементами власних знань, так і між елементами змісту тестового завдання.

Критично аналізуючи цю думку, Дж. Томпсон дійшов висновку, що завдання, які характеризують загальний інтелект, – це «завдання на виявлення зв'язків, що передбачають вихід за

межі засвоєних навиків, деталізацію досвіду та можливість свідомого розумового маніпулювання елементами проблемної ситуації» [9, с. 468]. Таку ідею (визнання загального інтелекту) згодом було розвинуто в працях Дж. Равена, Р. Кеттелла, Ф. Вернона, Л. Хамфрейса, Л. Гуттмана та інших дослідників.

Багатофакторна теорія інтелекту Л. Терстоуна заперечувала використання єдиного IQ-показника для опису індивідуального інтелекту, наголошуючи на тому, що індивідуальні інтелектуальні здібності повинні бути описані в термінах профілю рівня розвитку первинних розумових здібностей, що виявляються незалежно одна від одної та відповідають за чітко визначену групу інтелектуальних операцій. Первинні розумові здібності, на думку Л. Терстоуна, залежали від семи факторів (просторового, обчислювального, сприйняття, вербального розуміння, вільності мови, пам'яті, логічного мислення). Окремі дослідники констатували значно більшу кількість вузькоспеціалізованих факторів (Дж. Гілфорд, наприклад, виокремлював близько 150 [10, с. 48–59]). Інша ідея (щодо існування множини інтелектуальних здібностей) набула популярності завдяки працям Дж. Гілфорда, Дж. Керрола, Р. Мейлі, знайшовши відображення в «берлінській моделі структури інтелекту» А. Ягера та концепції «множини інтелектів» Г. Гарднера.

Результати досліджень представників обох ліній не спростовували жодну з концепцій (вони ґрунтувались на ідентичному вихідному емпіричному матеріалі, на подібних типах вимірювальних процедур та на однаковій техніці обробки даних), що дає підстави вважати двофакторну та багатофакторну теорії наслідком виокремлення в одному й тому самому феномені різних властивостей та підкреслення в ньому або загального, або окремого, специфічного. Загалом така розбіжність у їх позиціях, на думку відомого дослідника в галузі психології інтелекту М. О. Холодної, є «досить дивною» [8, с. 16]. Тестологічний підхід зумовив фактичну деонтологізацію, зникнення поняття «інтелект» як позначення реальної психічної властивості, з огляду на три підстави: 1) методичну, зумовлену суперечностями тестового методу діагностики інтелектуальних здібностей; 2) методологічну, пов'язану з усталеним у тестології розумінням інтелекту як певної психологічної (інтелектуальної) риси, що виявляється в певній проблемній ситуації; 3) змістовно-етичну, зумовлену неможливістю однозначного пояснення

індивідуальних результатів тестового виконання, а отже, неправомірністю інтерпретації інтелектуальних можливостей конкретної людини в термінах «низький – високий» рівень інтелектуального розвитку [8, с. 24]. На думку дослідниці, інтелект – це форма організації індивідуального ментального досвіду у вигляді наявних ментальних структур, зумовленого ними ментального простору відображення та ментальних репрезентацій реальності, що формуються в межах цього простору [8, с. 243].

Для того, щоб подолати зазначені суперечності та зробити інтерпретацію результатів тестування більш коректною, Г. Ю. Айзенк у межах монометричного підходу розмежував поняття «біологічний інтелект» (індивідуальні успадковані особливості функціонування структур головного мозку), «соціальний інтелект» (здатність використовувати інші різновиди інтелекту задля адаптування до вимог суспільства) та «психометричний інтелект» (показник IQ, що на 70 % залежить від генотипу, а на 30 % – від факторів середовища). Інтелект, індикатором рівня якого є індивідуальна швидкість перероблення інформації, – певна фундаментальна генетично детермінована властивість. Намагання окремих психологів звести інтелект до множини його проявів, на думку дослідника, аналогічне побутовій характеристиці гравітації через низку її проявів, хоча всі вони є наслідком закону тяжіння.

Когнітивні моделі інтелекту (Р. Стернберг, Х. Гарднер), що корелюють як із тестологічними дослідженнями, так і з «жорстким шляхом» (*hard way*) Г. Ю. Айзенка, опосередковано стосуються психології здібностей, оскільки терміном «інтелект» позначають не властивість психіки, а систему пізнавальних процесів, які забезпечують виконання завдань. У певному сенсі когнітивні моделі можна вважати проміжною ланкою, що пов'язує факторно-аналітичні концепції із загальнопсихологічними [11, с. 39].

Енциклопедичне визначення інтелекту (лат. *intellectus* – пізнання, розуміння, розум) доводить неоднозначність цього поняття. Його здебільшого тлумачать як здатність мислити, раціонально пізнавати. Умовно всі праці в галузі психології інтелекту можна розділити на три великі групи: 1) психогенетика інтелекту; 2) загальна психологія інтелекту; 3) диференціальна психологія та психометрика інтелекту. З огляду на те, що психодіагностика та психогенетика можуть надавати безпосередні

практичні рекомендації, дослідники проблематики інтелекту зосереджувалися саме на них, тому в цих напрямках отримано найбільш значущі результати. Загальна ж психологія, на думку В. М. Дружиніна, «донині залишається на периферії» [8, с. 7].

Очевидно, що інтелект не можна ототожнювати з мисленням загалом, як це робили за радянських часів. Водночас визначити зміст такого феномену на концептуальному рівні популярна на Заході «вимірювальна» психологія також виявилася нездатною. Таким чином, сформувалася парадоксальна ситуація – вивченню інтелекту присвячено сотні досліджень, але лише окремі з них намагаються більш-менш виразно розкрити його сутність, що дає підстави окремим відомим фахівцям у цій галузі взагалі заперечувати придатність поняття «інтелект» для наукових цілей [12–14] та констатувати «беззмістовність обговорення питання, на яке немає відповіді» [13, с. 5–6]. Спробуємо з'ясувати, чому ж науковці доходять таких невтішних висновків і чому, відповідно, не може йтися про створення штучного інтелекту (принаймні в контексті нашої конкретної предметної сфери).

Численність психологічних концепцій інтелекту для осмислення їх спрямованості й характеру потребує певного впорядкування. Умовно теорії інтелекту можна розділити на тестологічні (спрямовані на кількісне вимірювання інтелекту) та експериментально-психологічні (орієнтовані на виявлення механізмів інтелектуальної активності). З-поміж експериментально-психологічних теорій виокремлюють низку основних підходів до трактування природи інтелекту:

1) феноменологічний підхід (тлумачення інтелекту як особливої форми змісту свідомості), що передбачає гештальтпсихологічну теорію інтелекту (В. Келер, М. Вертгеймер), присвячену розгляду проблеми організації поля свідомості, та концепцію інтелектуальної компетентності суб'єкта, залежної від особливостей бази знань (Р. Глезер, Дж. Кемптон, М. Т. Чі), яка пов'язувала розбіжності в рівні інтелектуальних здібностей із різним ступенем організації системи декларативних і процедурних знань;

2) генетичний підхід (усвідомлення інтелекту як наслідку більш складної адаптації до умов навколишнього середовища, взаємодії людини з природою), у межах якого набули поширення

етологічна (У. Чарлсворт) та операціональна (Ж. Піаже) теорії інтелекту;

3) соціокультурний підхід (тлумачення інтелекту як результату соціалізації, а також впливу культури загалом), який об'єднав міжкультурні дослідження пізнавальних процесів (М. Маккобі, Н. Модіано, А. Р. Лурія, К. Леві-Стросс) та культурно-історичну теорію вищих психічних функцій (Л. С. Виготський);

4) процесуально-діяльнісний підхід (визначення інтелекту як особливої форми людської діяльності), що означений дослідженням інтелекту в контексті теорії мислення як процесу (С. Л. Рубінштейн, А. В. Брушлінський, А. А. Венгер) та вивченням особистісних факторів інтелекту в межах теорії діяльності (О. К. Тихомиров);

5) освітній підхід (тлумачення інтелекту як результату цілеспрямованого навчання), у межах якого розроблено теорії когнітивних навичок (А. Стаатс, Дж. Бернс, К. Фішер, Р. Фейєрштейн) та дослідження інтелекту в контексті проблеми здатності до навчання (З. І. Калмикова, Г. А. Бєрулава);

6) інформаційний підхід (трактування інтелекту як комплексу елементарних процесів переробки інформації), що об'єднав теорії ментальної швидкості (Г. Айзенк) та елементарних інформаційних процесів (Е. Хант, Р. Стернберг) як основи індивідуальних інтелектуальних відмінностей;

7) функціонально-рівневий підхід (висвітлення інтелекту як системи різнорівневих пізнавальних процесів), що містить у собі структурно-рівневу теорію інтелекту (Б. Г. Ананьєв) і теорію функціональної організації пізнавальних процесів (Б. М. Величковський);

8) регуляційний підхід (тлумачення інтелекту як фактору саморегуляції психічної активності людини), згідно з яким інтелект є умовою контролю імпульсивної мотивації (Л. Л. Терстоун) або ментальним самоуправлінням (Р. Стернберг);

9) онтологічний підхід (визначення інтелекту як форми організації індивідуального ментального досвіду), у межах якого обґрунтовано єдину теорію психічних процесів (Л. М. Веккер) та концепцію ментальної репрезентації (М. О. Холодна) [15, с. 256–278].

Окремі експериментально-психологічні підходи виникли як реакція на суперечності тестологічних теорій інтелекту, інші –

унаслідок спроб пояснити індивідуальні відмінності в результатах тестового виконання. Кожен із них певним чином впливає на інші підходи, а отже, можна констатувати їх взаємопроникнення. Зокрема, культурно-історична теорія Л. С. Виготського має генетичний характер; прихильники навчального підходу порушують проблему культурного впливу на інтелект; теорія ментального самоуправління Р. Стернберга сформувалась з урахуванням результатів інформаційних і соціокультурних досліджень; онтологічний підхід дещо перетинається із феноменологічним та регуляційним тощо. Водночас це не позбавляє таку до певної міри умовну класифікацію, запропоновану М. О. Холодною, практичної цінності, оскільки дає змогу впорядкувати ключові підходи до визначення сутності інтелекту людини та демонструє надзвичайно широкий діапазон наукових поглядів, котрі є взаємопов'язаними, проте не узгоджуються між собою і не становлять єдиної або хоча б зорієнтованої в одному напрямі наукової теорії.

Отже, психологія, «отримавши в спадок» від філософії проблему природи інтелекту, не змогла її розв'язати ні в межах тестологічної психологічної парадигми, ні засобами експериментальної психології, що переконливо засвідчує надзвичайну складність означених питань і невиправданий науковий оптимізм дослідників, які свого часу позначили нову галузь досліджень у межах інформатики терміном «штучний інтелект». Натомість можливості моделювання юридичної діяльності на основі квазіінтелектуальних електронних систем успішно досліджують завдяки семіотичній та семіотико-правовій методологіям. Культуру як простір соціального буття можна вважати знаковою системою, у якій діють інші взаємопов'язані знакові системи – мораль, релігія, політика, право тощо. Людина також оперує знаками в процесі мислення та мови, а отже, знакові закономірності організації правової реальності, імовірно, корелюють із тими загальними сталими зв'язками та відношеннями, які відповідають специфіці відображення світу у свідомості людини. Саме тут, на нашу думку, відкривається потенційно надзвичайно перспективне поле для взаємодії та взаємного доповнення методології семіотики та психології, адже психологія є найбільш продуктивною серед наук, які вивчають свідомість, мислення та інтелект.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Павлишин О. В. Електронні експертні системи та їх використання у правозастосовній діяльності : монографія / О. В. Павлишин. – Київ : Паливода А. В., 2015. – 324 с.
2. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. – Київ : Укр. рад. енциклопедія, 1977. – 775 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В. Т. Бусела. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. – 1440 с.
4. Новейший философский словарь : 2-е изд., перераб. и доп. – Минск : Интерпрессервис, 2001. – 1280 с.
5. Практический интеллект / [Р. Дж. Стернберг, Дж. Б. Форсайт, Дж. Хедланд и др.]. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.
6. Horn, J. L. Refinement and test of the theory of fluid and crystallized intelligence / J. L. Horn, R. B. Cattell // Journal of Educational Psychology. – 1966. – Vol. 57. – P. 253–270.
7. Horn J. L. Theory of fluid and crystallized intelligence / J. L. Horn // The encyclopedia of human intelligence. – New York : Macmillan, 1994. – Vol. 1. – P. 443–451.
8. Холодная М. А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.
9. Tompson J. Intelligence / J. Tompson, P. Guffin, M. Shanks, R. Hodgson (eds.) // The Scientific Principles of Psychology. – N. Y. : Grune & Stratton, 1984. – P. 460–484.
10. Guilford J. P. Cognitive psychology's ambiguities : Some suggested remedies / J. P. Guilford // Psychological Review. – 1982. – Vol. 89. – P. 48–59.
11. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2000. – 368 с.
12. Howe M. J. Intelligence – as an explanation / M. J. Howe // Brit. J. of Psychology. – 1988. – Vol. 79. – P. 349–360.
13. Jensen A. R. How much can we boost IQ and scholastic achievement? / A. R. Jensen // Harvard Educational Review. – 1969. – Vol. 39 (1). – P. 1–123.
14. Jensen A. R. Psychometric g as a focus of concerted research effort / A. R. Jensen // Intelligence. – 1987. – Vol. 11. – P. 193–198.
15. Когнитивная психология : учебник для вузов / под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 480 с.

Стаття надійшла до редколегії 29.09.2016
